

LENIN ÉS AZ ÁTMENETI KORSZAK KÉRDÉSEI

LUKÁCS GYÖRGY

Az orosz proletárforradalom nem volt „klasszikus” a szó marxi értelmében. Marx elméleti feltevése szerint a proletárforradalomnak először a legfejlettebb tőkésországokban kellett volna kirobbannia. Marx azt is feltételezte továbbá, hogy a proletárforradalom nemzetközi történet lesz a civilizált világban. Ha most eltekintünk a forradalom „klasszikus” formájának ettől a második ismérvétől, akkor azal a kérdéssel kell foglalkoznunk, hogy meg lehet-e valósítani a szocializmust egy gazdaságilag és ezért társadalmilag is elmaradott országban. Lenin sohasem vonta kétségbe, hogy az orosz forradalom valami rendkívüli dolog, ami nem felel meg teljesen a marxista elmélet előrelátásának. A „kommunizmus gyermekbetegségéről” szóló munkájában erőteljesen hangsúlyozza az orosz forradalom nemzetközi jelentőségét, és joggal. De csak azért, mert nem felejt el hozzáfűzni: „Persze igen nagy hiba volna, ha túloznánk ezt az igazságot, ha forradalmunk egyes alapvető vonásain túlmenően is kiterjesztenénk érvényességét. Ugyanúgy hiba volna az is, ha szem elől tévesztenők, hogy mihelyt a proletárforradalom legalább egy előrehaladott országban győz, minden valószínűség szerint éles fordulat következik majd be: nevezetesen, Oroszország röviddel ezután nem mintaország, hanem («szovjet» és szocialista értelemben) ismét elmaradott ország lesz.”

Nem túl nehéz belátni, hogy mire gondolt Lenin, amikor fordulatról beszélt. A kapitalista társadalom szocialistává alakítása elsősorban gazdasági kérdésként jelentkezik. Minél fejlettebb tehát a kapitalizmus, amikor győz a forradalom, annál közvetlenebbül, annál határozottabban, annál gyorsabban és teljesebben lehet teljesíteni az adott országban a szocializmus sajátos feladatait. Egy elmaradott országban viszont szükségképpen olyan kérdések egész sorát kell napirendre tűzni, amelyek, tisztán gazdasági tekintetben, normális körülmények között lényegében még a tőkés fejlődés feladatai lettek volna. Két kérdéstről van szó, amelyek összefüggő egészet alkotnak a gazdasági élet valóságában: egyrészt arról, hogy mennyire fejlett mennyiségileg és minőségileg a nagyipar a tömegtermelés mindenkori legfontosabb területein; másrészt arról, hogy a népességnek a döntő termelési ágazatok közötti megoszlása képes-e biztosítani a mezőgazdaság és az ipar normális működését és a szükséges dinamikus egyensúlyt, kölcsönhatást és továbbfejlődést a gazdasági élet különböző területein.

Márpedig 1917-ben senkinek sem lehetett kétsége afelől, hogy az orosz birodalom tőkés fejlődése távolról sem érte el ezt a fokot.

Ily módon felmerül a kérdés, hogy nem a szociáldemokratáknak volt-e igazuk, akik kezdettől fogva azt bizonygatták, hogy „hiba” volt a tőkés rendszer erőszakos megdöntése a nagy októberi napokban. Véleményünk szerint nem volt igazuk. A nagy történelmi döntéseket, a forradalmi elhatározásokat nem a tudósok agyalják ki, „tisztán elméleti úton”, dolgozószobáikban. Ezek a döntések valójában válaszok az alternatívákra, melyeket a valóságban a mozgásba jött néptömegek kényszerítenek rá — az apró hétköznapi események területén éppúgy, mint a legfontosabb politikai döntések körében — a politikai pártokra és vezetőikre. A konkrét helyzetet pedig, amelyben 1917 alternatívája felmerült, mindenekelőtt az első imperialista világháború határozta meg. A II. Internacionálé valamennyi határozatában szerepelt ugyan, hogy ellen kell állni a háborúnak, hogy az esetleges háborús válságot fel kell használni a szocializmus kivívásának érdekében, tetteivel mégis — néhány kivételtől eltekintve — minden szocialista párt a háborút támogatta. A februári forradalom, a cárizmus megdöntése sem változtatott ezen; ellenkezőleg, az uralomra jutott baloldali pártok, a mensevikék és az eszerek egyik legfontosabb dolguknak tekintették a háború folytatását. Az államhatalomért küzdő bolsevikok harca ezért természetesen természetesen összetalálkozott a milliós tömegek elfojthatatlan követelésével: be kell fejezni a háborút! Az akkori viszonyok között ugyanis csak a polgári demokratikus rendszer megdöntésével lehetett a háború azonnali befejezését elérni, ez a valóságos, égetően aktuális és a lakosság többségét legkövetlenebb létérdekeiben érintő kérdés tehát döntő mozzanattá vált Október alternatívájában. (Hogy milyen következményekkel járt volna a döntés elhalasztása a teljes katonai vereségig, azt jól mutatja a weimari demokrácia története Hitler hatalomátvételéig.)

De Október belpolitikai alternatívája sem csak abban állt, hogy egyszerűen igent vagy nemet kellett mondani a burzsoázia uralmára. Az agrárkérdés, Oroszország egész XIX. századi társadalmi fejlődésének középponti problémája is éppen ekkor érte el feszültségének tetőfokát. Végre eljött az ideje, hogy felszámolják a feudalizmus még mindig nyomasztó maradványait, s éppen ekkorra vált végképp tűrhetetlenné a parasztság kettős kizsákmányolása, amelyben a régi feudális elnyomást az új tőkés terhek súlyosbították. A „demokratikus” rendszer elkeseredett ellenállása sem tudott gátat vetni a parasztfelkeléseknek, szakadatlanul folytak a spontán földosztások. A konkrét alternatíva ebben a tekintetben is az volt, hogy vagy meg kell dönteni a polgári demokratikus rendszert, vagy megoldatlanul maradnak az akut életproblémák. Két olyan életkérdés is volt tehát, amelynek megoldatlansága robbanásig feszítette a hangulatot. S bár absztraktnak, tisztán elméletileg nézve egyik probléma sem volt közvetlenül szocialista jellegű, az akkori konkrét körülmények között mégiscsak a burzsoázia forradalmi megdöntésével lehetett olyan megoldást találni rájuk, amely kielégítette a dolgozó tömegeket. 1917 októberében ezért forradalmi helyzet volt a szó legátfogóbb értelmében:

az uralkodó osztályok nem tudtak már a régi módon kormányozni, és a kizsákmányolt tömegek nem akartak többé a régi módon élni. (A forradalmi helyzet lenini meghatározása.) Az 1917-es döntés helyességét csak ezeknek a társadalmi alapoknak az ismeretében lehet mérlegelni.

Nem kétséges, politikailag jogosult volt az elhatározás: neki kellett vágni a szocializmushoz való átmenet nem-klasszikus útjának. Am bármilyen jogosak voltak is a döntés motívumai, a gazdasági következmények ettől még gazdasági következmények maradtak; jöllehet, csak néhány évvel a hatalomátvétel után váltak a továbbhaladás központi problémáivá. A fiatal szovjetköztársaságnak először a német imperializmussal, majd a különböző intervenciók hadseregeikkel kellett megvívnia a maga élethalálharcát. Csak a polgárháború sikeres befejezése után került nem-„klasszikus” eredetének gazdasági problematikája a szovjetállam életének középpontjába.

Lenin nem mulasztotta el hangsúlyozni, amikor hozzálatott ezeknek a problémáknak a megoldásához, hogy valami lényegesen újról van szó: „Marxnak sem jutott soha eszébe, hogy akár egyetlen szót is írjon erről” — mondta 1922-ben. Első pillantásra úgy látszik, hogy a probléma tisztán gazdasági természetű, és Lenin le is vonta belőle az összes gyakorlatilag szükségessé vált gazdasági következtetéseket. A kérdés magvát mégis abban látta, hogy a polgárháború nyomán kialakult gazdasági helyzetben megrendült, sőt felbomlott az összefogas a proletariátus és a milliós paraszttömegek között. Így beszél erről: „... az új gazdasági politika feladata — döntő, minden egyebet maga alá rendelő feladata — az, hogy megteremtsük az összefogást az új gazdaság között, amelyet elkezdtünk építeni (nagyon rosszul, nagyon ügyetlenül, de mégis elkezdtünk építeni, a teljesen új szocialista gazdaság, új termelés és új elosztás alapján), és a parasztgazdaság között, amely millió meg millió paraszt megélhetésének az alapja.”

Már önmagában ez a célkitűzés is mutatja, hogy Lenin — noha általánosságban és elméleti módon sohasem beszélt erről — gyakorlatilag és intuitív módon világosan tudta, hogy miben áll a szocializmusnak mint társadalmi-gazdasági formációnak a sajátosága. A korábbi formációkban a gazdasági struktúra változásai rendszerint spontán szükségszerűséggel mennek végbe (ami természetesen nem zárja ki, hogy az egyes emberek gazdasági cselekvései a maguk közvetlenségében tudatosan játszódnak le, noha hamis tudattal). A szocialista átmenetnek viszont már az első nagy eseménye, a termelőeszközöknek a munkásosztály kezében történő koncentrációja és társadalmisítása is azzal a szükségszerű következménnyel jár, hogy tudatosulnia kell minden olyan társadalmi történésnek, amely kiterjed a gazdaság totalitására. Éppen ez teszi lehetővé, hogy az ember társadalmi fejlődésének szolgálatába állíthassanak ezek a történések, amelyek korábban maguk uralták ezt a fejlődést. Az irányított gazdaságból teljes társadalmi tudatossággal kell kibontakoztatni a mindenkori szociális struktúrát és annak változásait, mégpedig oly módon, hogy ezek megfeleljenek a szocializmus funkciójának, előkészítsék a kommunista társadalom létét és tudatát. Lenin tehát tisztán látta, hogy nem egysze-

rően csak egy égető gyakorlati feladatot kell megoldania, amikor a város és a falu megbomlott kölcsönhatásának problémájával birkózik. A probléma megoldása valójában azt jelenti, hogy a proletariátus hatalomátvétele, a termelőeszközök tökéletes magántulajdonának megszüntetése új korszakot nyit az ember társadalmi aktivitásának fejlődésében: mostantól kezdve tudatosan irányítja a gazdasági élet korábban spontán fejlődését. És ezzel a fordulattal most már megszüntethetetlené válik Marx harmadik Feuerbach-tézisének aktualitása: „A nevelőt magát is nevelni kell.”

A feladatnak csak az önneveléssel lehet eleget tenni, ami világtörténelmileg azt jelenti, hogy az ember — marxi értelemben — valószínű emberré neveli önmagát. Az önnevelés organonja pedig nem más, mint a szocialista demokrácia. A kérdést, amelyet így módon az emberi nem gazdasági-társadalmi fejlődése fölvet, a klasszikusok óta egészen mostanáig csak Lenin tekintette az átmeneti korszak középponti problémájának, csak ő próbálta alapul venni konkrét célkitűzéseinek kialakításában. A nevelőt, a szocialista forradalom vezető rétegét magát is nevelni kell — ez a tétel kétfelé vág. Egyrészt megsemmisít minden utópiát, amely abból indul ki, hogy valamiféle kiagyalt megoldás vagy állítólag magasabb rendű belátás alapján tökéletes, problémamentes állapotot lehetne teremteni az emberiség fejlődésében; másrészt megcáfolja a mechanikus módon felfogott történelmi materializmust is, amely úgy akarja feltüntetni minden probléma megoldását, mintha az egyszerűen a termelés fejlődésének spontán és szükségszerű következménye volna. A gazdaság világa („a szükségszerűség birodalma”) mindig megszüntethetetlenül fennmaradó alappozíció az emberi önteremtés világának, amelyet Marx „a szabadság birodalmá”-nak nevez. És amikor ennek az önteremtésnek a lényegi tartalmáról úgy beszél, mint „emberi erő kifejtéséről, amely öncél”, akkor ezzel azt is világosan kimondja, hogy az ilyen gyakorlatnak szükségképpen különböznie kell még a legtágabb értelemben vett gazdasági gyakorlattól is, hogy az ilyen gyakorlat semmiképpen sem jöhet létre egyszerűen a gazdasági gyakorlat spontán és szükségszerű termékeként, noha — és ez élő, mindig újat teremtő ellentmondása a társadalmi-történelmi életnek — „csak a szükségszerűség birodalmán, mint alapján, virágozhat ki”.

Az 1917-es forradalom „nem-klasszikus” jellege tehát mindenekelőtt abból származik, hogy a szocializmust egy olyan fejlődési fokon kell megvalósítani, amelyen a termelés és elosztás ténylegesen elért szintje még igen távol van attól, hogy a „szabadság birodalmá”-nak akár csak a konkrét előkészítéséhez is alapul szolgáljon. Egy közbenső szakaszt kell tehát beiktatni, amelyben sikerül majd behozni a gazdasági elmaradottságot, olyan közbenső szakaszt, amelyben a gazdaság gyors és alapos kifejlesztése lesz a társadalmi élet most már tudatos irányításának fő feladata. Nyilvánvalóan erre gondolt Lenin, amikor arról írt a már idézett helyen, hogy Oroszország elveszteni vezető, iránymutató szerepét a szocializmus építésében, ha gazdaságilag fejlett országban is győzne a forradalom.

Az ilyen „nem-klasszikus” szocialista fejlődésnek, a kommunizmus

ilyen előkészítésének a középponti problémáját eddig még senki, maga Lenin sem fogalmazta meg elméletileg: a kérdés az, hogy mi legyen a viszony ebben az átmeneti időszakban az egyszerűen az elmaradottság behozását célzó gazdasági gyakorlat és a már közvetlenül a szocialista demokráciára irányuló, közvetlenül a proletárdemokráciát serkentő tettek, intézmények között. Világos — és Lenin is mindig tudatában volt ennek —, hogy semmilyen korábbi elmélet nem oldotta és nem is oldhatta meg a két tényező arányának kérdését. A korábbi elmélet csak azt állapította meg — aminek persze döntő jelentősége van társadalomontológiai szempontból —, hogy az elérendő cél, „a szabadság birodalma”, noha minőségileg különbözik „a szükségszerűség birodalmá”-tól, csak ennek alapján építhető fel. Ebben a megállapításban egyaránt benne foglaltatik az alap és a felépítmény közti társadalmi függés és a minőségi különbség. „A szabadság birodalma” ugyanis sokkal több annál, mint ami az osztálytársadalmakban a felépítmény funkcióit tölti be. Már önmagában az is ontológiai többlet, hogy a szocializmusban egyre inkább társadalmi jellegűvé válnak a célkitűző aktusok, amelyek a gazdasági gyakorlat alapul.

A szocializmusnak — és főként a kommunizmusnak — mint formációnak az a sajátossága, hogy a társadalom fejlődésének egésze mindinkább alárendelődik az egységes célkitűző tevékenységnek, és mindinkább eltávolodik attól a kapitalizmusra jellemző mechanizmustól, amelyben különböző és egymástól független célkitűzések véletlen összetalálkozásából adódik ki végül is a totalitás normális működése. Nem kétséges természetesen, hogy ebben a tekintetben is vannak átmenetek; már Engels megfigyelt ilyen jelenségeket a részvénytársaságokkal kapcsolatban, s Lenin a monopóliumokra terjesztette ki az cngelsi megfigyeléseket. De bármilyen fontosak is ezek az átmenetek, nem homályosíthatják el a tényt, hogy ugrás választja el egymástól a két formációt. A szocializmusban az a lényegesen új az emberiség fejlődésének szempontjából, hogy egységes célszerűség szabályozza a gazdaság mozgását, hogy tehát a teológia, amely a kapitalizmusban pusztán alárendelt mozzanat volt a kauzális jellegű társadalmi összefolyamatban, most központi és meghatározó kategóriává válik. Ez persze nem jelenti azt, hogy megszűnik a folyamat kauzális, törvényszerű jellege; társadalomontológiai szempontból jogosult tehát, hogy Marx még az ilyen szabályozást is „a szükségszerűség birodalmá”-hoz számítja. Mert a gazdaság az ember olyan újratermelési folyamata, amelyben az individuum maga is csak objektum, belátása az objektíve optimális lehetőségek felismerésére korlátozódik, és ez mindig így is marad. Ebben a folyamatban nincs helye az olyan tevékenységeknek, amelyek az emberi nem öncéljai lehetnének. Ez természetesen egyáltalán nem kisebbiti a termelőeszközök társadalmisításával véghezvitt ugrás jelentőségét. Egyrészt már önmagában a társadalmisítással megszűnik az a jelenség, hogy egyes egyének vagy csoportok önző magánérdekeik szolgálatába tudják állítani a gazdaság funkcióit; másrészt és szoros összefüggésben az előbbivel objektíve lehetővé válik a gazdasági fejlődés tudatos felhasználása az emberiség magasabb nembeli érde-

keinek szolgálatában, ami a termelőeszközök magántulajdona idején szükségképpen csak akaratlan melléktermék volt.

Lenin mélyen bepillantott ezekbe az összefüggésekbe, és szenvedélyesen törekedett arra, hogy felismeréseit, sőt még sejtéseit is a szabadság eljövendő birodalmának szolgálatába állítsa. Még akkor is igyekezett az általános, szocialista társadalmiság fejlődésének szempontjai szerint rangsorolni a tennivalókat, amikor a közvetlen feladatok szűken gazdasági természetűek voltak, amikor mindenekelőtt a háború következtében katasztrofális mértékűvé fokozódott gazdasági elmaradottságot kellett leküzdeni. Ezt a koncepcióját érintettük, amikor arról beszéltünk, hogy az átmeneti korszak legfőbb veszélyét a proletariátus és a parasztság viszonyának meglazulásában, felbomlásában látta. Lenin szemében a szocializmus valamennyi dolgozó társadalmi tudatossággal létrehozott egyesülése, amelynek az a célja, hogy anyagi és szellemi életüket saját munkájukkal és saját tapasztalataik alapján az értelmes együttműködés társadalmi értelemteljeségének szintjére emeljék.

Ma már nincs elsődleges jelentősége a kérdésnek, hogy Lenin akkori tervei egyáltalán megvalósíthatók voltak-e, és ha igen, milyen mértékben. Nem szabad elfelejtenünk, hogy halálos betegsége már a NEP-politika konkretizálásának idején jelentkezett, s ettől fogva képtelen volt rendszeres és folyamatos szervező munkát végezni. Legtöbb írása, amelyet tevékenységének ebből a szakaszából ismerünk, inkább csak kísérleti javaslat; nem is voltak illúziói ezekkel a munkákkal kapcsolatban, tudta, hogy nem többek ennél. Ráadásul egyre kevésbé volt rá módja, hogy javaslatainak gyakorlati kivitelezését is követni tudja, hogy önkritikusan elemezze a felmerülő problémákat és bevezesse a szükséges javításokat. Lenin minden lépését kísérletnek tekintette, hogy kikapogassa a keletkező új valóság rejtett tendenciáit, és az így nyert ismereteket a dolgozók szocialista életének előkészítésére akarta felhasználni. Tervezett intézkedéseinek kísérleti jellege már abban is megmutatkozik, hogy ekkori koncepciójában még csak igen alárendelt szerepet játszott a később olyan fontossá vált tervgazdálkodás. De a módszer, amelyet konkrét célkitűzéseinek megvalósításában követett, ma sem avult el: a tudatos kísérletezés módszere ez, olyan körülmények között, amelyeknek törvényszerűségét még nem ismerjük eléggé. Lenin gyakran idézte Napóleon mondását: „On s'engage et puis on voit.”² S ez a módszer, azt hisszük, még ma is jó védekezés lehet a tervezési fantazmagóriák ellen, amelyek a maguk — gyakran hamis extrapolációkra alapozott — apcdiktikusságában nem képesek előrelátni a valószínű tendenciákat.

Bizonyos mértékben már Lenin is felismerte ezt a veszélyt. Nem véletlen, hogy életének egész utolsó szakaszában az a gond nyomasztotta legjobban, hogy látnia kellett, mint bürokratizálódik el a szovjet élet, az állam és a párt. A forradalmat előkészítő időszakból származó írásait tanulmányozva könnyen ésszrevesszük, hogy Lenin a mindennapi élettől el egészen a nagy politikáig a dolgozók öntevékenységének

² „Hozzáfogunk, s azután majd meglátjuk.”

fokozódásában látta a közelgő szocialista átalakulás legbiztosabb jelét. Ennek ellenére a polgárháború idején nemcsak el kellett néznie, hanem olykor segítenie is kellett a folyamatot, amelyben a halasztást nem tűrő feladatok elvégzése egyre inkább bürokratikus formákat öltött; elsősorban a katonai feladatok voltak ilyenek, de ezek elsődlegessége miatt a folyamat kiterjedt a polgári életre is. A polgárháború győzelmes befejezése után ezért az lett a fő gondja, hogy a normális élet-
hez való visszatéréssel egyidejűleg visszafejlesszék a bürokráciát is. Ez a tendencia a szakszervezeti kérdéssről folytatott vitában fejeződött ki a legvilágosabban. Trockij terve a szakszervezetek egyfajta államotitását propagálta, hogy a bennük rejlő organizatorikus lehetőségeket a termelés fokozásának érdekében lehessen felhasználni; Trockij úgy vélte, hogy ezt könnyen meg lehet csinálni, mert a munkásállamban úgylis felesleges a munkások külön érdekvédelme saját államukkal szemben. Lenin viszont azt hangsúlyozta, hogy az állam „munkásállam *bürokratikus kinövéssekkel*”. Álláspontját ezért így foglalta össze: „Mostani államunk olyan, hogy a teljes egészében megszervezett proletariátusnak védekeznie kell, nekünk fel kell használnunk ezeket a munkásszervezeteket, hogy megvédjük a munkásokat államukkal szemben, és hogy a munkások megvédjék államukat.” Aki ismeri Lenin írásait és leveleit életének utolsó éveiből, az tudja, hogy milyen szívósan és ekkeseredetten folytatta Lenin ezt a harcot az állami és a társadalmi élet minden területén. Odáig ment el, hogy különben sokra tartott munkatársait (pl. Ordzsonikidzét) is ki akarta zárni a pártból, mert visszatérve a polgárháború bizonyos módszereihez, megsértették a proletárdemokratizmus elveit.

De Lenin már jóval korábban kialakította a maga helyes és határozott állásfoglalását ezekben a kérdésekben. A szocialista demokrácia problémájáról szóló főművében, az *Allam és forradalomban* részletesen fejtegeti az „állam elhalásának” koncepcióját. Az állam elhalása csak azért mehet végbe, „mert a kapitalista rabságtól, a kapitalista kizsákmányolás megszámlálhatatlan borzalmaitól, brutalitásaitól, esztelenségeitől és aljasságaitól megszabadult emberek fokozatosan *hózzászoknak* majd ahhoz, hogy megtartsák a társadalmi együttélés legelemibb, ősidők óta ismert és évezredek óta minden intelemben ismételt szabályait, erőszak nélkül, kényszer nélkül, alárendeltség nélkül, *anélkül a külön kényszerítő apparátus nélkül*, amelyet államnak neveznek”. Lenin most is, mint mindig, az éppen konkrétan előtte álló kérdésre összpontosítja figyelmét. Ez azt jelenti, hogy Marx távolabbra mutató problémáját („a szabadság birodalmát”) egyáltalán nem is érinti, hanem kizárólag az állam elhalásával foglalkozik. De ha egészen általános módszertani szempontból nézzük a dolgot, mégis azt találjuk, hogy állásfoglalása a problémakomplexum egészére vonatkozik. Mindenekelőtt azt kell fontosnak tartanunk, hogy Lenin ebben a vonatkozásban is az ember mindennapi életének totalitását veszi tekintetbe. Távol áll tőle, hogy a szocialista demokratizmust valamiféle új citoyen-jellemként akarja az emberekre kényszeríteni. Közvetlenül e kérdések felmerülése előtt — egy más összefüggésben — világosan leszögezte, hogy a szocialista demokrácia semmiképpen sem tekinthető a régi,

polgári demokratizmus egyszerű kiterjesztésének, hanem éppen ellenkezője ennek. Mindenekelőtt azért, mert a szocialista demokrácia nem idealisztikus felépítmény a polgári társadalom spontán materializmusa fölött, hanem magának a társadalmi világnak a materiális mozgása; s ezt természetesen nem a társadalmi világ természeti korlátozottsága teszi lehetővé, mint ahogy a poliszdemokráciában történt, hanem éppen a társadalmi lét kiteljesedése. A szocialista demokráciának ezért valóban át kell hatnia az emberek egész anyagi életét; az ember társadalmiságát a mindennapi élettől kezdve a döntő társadalmi kérdésekig valamennyi ember saját tevékenységének termékeként kell kifejezésre juttatnia. Az akut forradalmi helyzetekben robbanásszerű spontaneitással indul meg ez a mozgás alulról felfelé és felülről lefelé is. Gondoljunk csak arra, hogy Szovjetország életének bel- és külpolitikai fordulatai mennyire meg tudták mozgatni a hazai és külföldi közvéleményt. A „konszolidáltabb” időszakokban azonban mindez némileg megváltozik, a katonai felkészülés titkait pl. szükségképpen el kell leplezni még a hazai közvélemény előtt is.

Hogyan érvényesülhet a szocialista demokrácia az emberek mindennapi életében? Lenin a megszokást tekinti a legfőbb mozgatórugónak az állam elhalásának folyamatában; a megszokás teszi lehetővé, hogy az emberek erőszak, kényszer és elnyomás nélkül bonyolítsák mindennapi együttélésük ügyeit. A megszokás azonban önmagában véve egészen általános szociológiai kategória, amely minden társadalomban fontos szerepet játszik, s önmagában véve semmit sem mond arról, hogy mit kell megszokni, és hogyan befolyásolja ez az emberek mindennapi életét. Lenin sokkal többet akar mondani az ilyen absztrakt szociológiai általánosságoknál. Ezért utal arra a társadalomteleológiai folyamatra is, amelyben az állam és a társadalom minden intézkedése, intézménye stb. a fentebb jellemzett viselkedésmódok megszoktatását célozza. Természetesen ennek a folyamatnak az elemei is megvannak minden társadalomban. De az osztálytársadalmakban objektív szükségyszerűség, hogy pl. a jog egész struktúrája arra a viselkedésre szoktassa az embereket, amelyet — Marx nyomán — így jellemezhetünk: mindenki azon van, hogy a törvény parancsai és tilalmai lehetőleg csak a többiek cselekedeteit kössék meg. A törvények az egyes emberek gazdasági egoizmusának rendelődnek alá, ezért a jogszerű cselekvés megszokása is csak azt a szemléletet erősíti a mindennapi életben, amely a másik emberben csak saját egzisztenciájának és gyakorlatának korlátozását látja. De tudjuk, hogy Marx szerint a polgári jog — bár természetesen nem eredeti formájában — érvényben marad a szocializmus időszakában is. Ebből pedig az következik, hogy valami olyan tényezőnek kell bekapcsolódnia a társadalom életébe, amely nem spontán módon keletkezik a gazdaságból; másképpen lehetetlen, hogy a már megformált és működő társadalom emberei kialakítsák a kívánt új szokásokat. Nemcsak az ideológiát, hanem mindenekelőtt a mindennapi élet anyagi valóságát kell alapjaiban forradalmasítani. Már a *Kommunista Kiáltvány* úgy állította szembe a polgári társadalmat a kommunizmussal, hogy az előbbiben a múlt uralkodik a jelenen, míg az utóbbiban a jelen a múlton. Ez azt jelenti, hogy míg a polgári

társadalomban az emberi gyakorlat életalapjainak önmozgása csak egy szűk, minden oldalról szükségszerűségekkel határolt mozgásteret hagy meg a gyakorlati döntéseknek, addig a kommunizmusban lehetővé válik, hogy gyakorlati döntések irányuljanak magukra az életalapokra, mégpedig olyanok, amelyek ezek minőségi megváltoztatását célozzák.

Leninnek eleve az volt az egyik fő szándéka a megszokás elméletével, hogy segítsen megvalósítani a jelennek ezt az uralmát a múlt fölött. Ezért volt, hogy már a hadikommunizmus idején is szeretetteljes, de egyben kritikai figyelemmel követett és támogatott minden társadalmi megmozdulást, amelyben felfedezte ennek a jövőnek a csiráit. És a bürokrácia ellen sem csak azért küzdött olyan szenvedélyesen, mert idejekorán felismerte, hogy végül is mennyire tehetetlen a bürokratikus manipuláció, hanem azért is — sőt, szubjektíve talán elsősorban azért —, mert a bürokrácia a maga rutinszerű gyakorlatával a múlt uralmát erősíti a jelen fölött. Az ún. kommunista szombatok által életre hívott mozgalmat is azért üdvözölte olyan örömmel, mert annak a társadalmi öntevékenységnek a kezdeteit látta benne, amely — ha szükségképpen hosszú, ellentmondásokkal és visszaesésekkel terhes is ez a folyamat — oda vezet majd, hogy a jövő kerekedjék a múlt fölébe: elvezet majd a szocialista demokráciához, „a szabadság birodalmá”-hoz. Kétségtelen ugyan, hogy az ilyen tendenciák mindig az adott gazdaságon alapulnak, mindig a gazdaság adott fejlődési fokából indulnak ki, és ez meghatározza tartalmukat is; ám ez korántsem jelenti azt, hogy egyszerűen a múltból kibontakozó gazdasági helyzet szükségszerű termékei volnának, valójában inkább annak a korszaknak az előfutárai, amelyben a jelen fog a múlton uralkodni. Lenin így határozta meg a kommunista szombatok lényegét: „... a mi gazdasági rendszerünkben egyelőre nincsen semmi, ami kommunistának nevezhető. »Kommunizmus« csak akkor kezdődik, amikor megjelennek a kommunista szombatok, vagyis amikor egyesek ingyen dolgoznak a köz javára, ez a munka nagy méreteket ölt, és semmilyen hatalom, semmilyen állam nem szab normát neki.”

Nem véletlen, hogy Leninnek éppen ezek a megállapításai a szocialista átalakulás általános és lelkes igenlését váltották ki. Senki előtt sem volt titok, hogy milyen kétségbeejtő gazdasági állapotok uralkodnak a fiatal Szovjetországban. Lenin mégis úgy reagált erre a helyzetre, hogy miközben realista módon minden megalkuvás nélkül rámutatott a hiányosságokra és a visszamaradottságra, mindig észrevette a szocialista jövő megvalósításának legszerényebb kísérleteit, legkezdetibb tendenciáit is, mindig kitartott amellett, hogy a szocialista demokrácia elengedhetetlen és alapvető gyakorlati feltétele a szocializmus felépítésének. Ez volt az emberi alapja a lelkesedésnek, amelyet állásfoglalásai kiváltak a tömegekből. Leninnek ez az állandó törekvése, hogy a legnehezebb körülmények között is az ember emberré válását tartsa szem előtt, Oroszországon kívül is mély hatást gyakorolt, ha a demokráciára vonatkozó gondolatait nem is mindig értették meg. Engedtessek meg, hogy a magam egyik régi cikkére hivatkozzam: *A kommunista párt morális küldetése* című írásomban

Leninnek éppen a kommunista szombatokra vonatkozó nézeteit taglaltam, ha még egy sok idealista elfogultsággal megterhelt marxizmus álláspontjáról is.

Jóllehet Lenin a szociáldemokrácia vulgarizált elméletei ellenében sokszor hangsúlyozta, hogy az állam elhalásával a demokrácia is elhal, hogy a megvalósult kommunizmus olyan formáció lesz, amely már túl van a demokratizálás feladatain, ma mégis sokszor feledésbe merülnek az átmeneti korszakkal kapcsolatos állásfoglalásai, amelyekben mély — szocialista — demokratizmusa nyilvánul meg. Ebben természetesen nagy szerepe van annak is, hogy a polgári ideológiának érdekében áll Leninre vezetni vissza a szocialista demokrácia sztálini eltorzítását. A bürokratikus konzervatizmus, amely fenn akarja tartani a sztálini elveket, és a hidegháborús ideológia, amely a maga módján harcol ellenük, egyaránt arra törekszik, hogy lehetőleg Leninben találja meg Sztálin elméletének és gyakorlatának alapjait. Csak Sztálin tevékenységének marxista kritikája képes rávilágítani az elméleti és gyakorlati diszkontinuitásra Lenin és Sztálin között. Ez a kritika mutatná meg azt a történelmi összefüggést is, hogy Sztálin politikája semmiképpen sem állt közelebb a lenini vonalhoz, mint későbbi ellenfeleié. Hazatérése után Lenin ugyanezért bírálta Kamenyevet és Sztálint: mindketten félreismerték a forradalom jellegét; és Sztálin később, a szakszervezeti vita idején sem Lenin vonalát követte, hanem Trockijét.

Ha már érintettük a kontinuitás problémáját, tanulságos lesz utánanézni annak is, hogy Lenin hol és milyen összefüggésben értékelte pozitívan a kontinuitást. Bizonyára sokaknak feltűnt a megszokásról szóló idézet olvasáskor, hogy az emberi együttélésnek és együttműködésnek a szocialista demokráciára jellemző szabályait Lenin egyáltalán nem tekinti gyökeresen újnak; nem gondolja azt, hogy az élettendenciák, amelyeket kifejeznek, csak a szocialista fejlődésben alakulnak ki; inkább arról van szó, hogy bizonyos elemi, már évezredek óta ható erők csak a szocializmusban képesek valóban társadalmi általánossággal érvényesülni. S ebben világosan megmutatkozik a módszer, amely szorosan Marxhoz kapcsolja Lenint, és radikálisan elválasztja őt Sztálintól és annak követőitől: Lenin elismeri bizonyos történelmi fejlődéstendenciák kontinuitását, de ezt szervesen összekapcsolja azzal a szükségszerűséggel, hogy a forradalmi átalakulások idején gyökeresen megváltozik a funkciója ezeknek a tendenciáknak. Éppen a világtörténelmi kontinuitásnak ez a felfogása adja minden utópizmus igazi módszertani cáfolatát. Az utópisták szerint valami gyökeresen új, pusztán az „ész” törvényeiből levezetett ideált kell átültetni a valóságba; a marxizmus szerint viszont bizonyos fordulópontjai maga a társadalmi-történelmi fejlődés hozza létre az új dolgokat. Nem kell sosem volt újdonságokra várni, „pusztán” arról van szó, hogy az egész társadalomban általánossá válnak bizonyos emberi beállítottságok és viselkedésmódok, amelyek korábban hatástalanok voltak, csak „kivétekként” valósultak meg. De ez is ugrás, ez is forradalmi változás, ha „pusztán” arra korlátozódik is, hogy — általánosításuk révén — olyan jelentőséget adjon a társadalmi lét meglevő és

a maguk módján régóta ható mozzanatainak, amilyent korábban szinte el sem lehetett képzelni. Ezt a folyamatot ábrázolja Lenin a megszo-
kásról szóló fejtegetésében. S ezek a fejtegetések az egész marxizmus
általános módszerét is reprezentálják: „A marxizmus mint a proleta-
riátus forradalmi ideológiája — mondja Lenin — azáltal tett szert
világtörténelmi jelentőségre, hogy korántsem vetette el a polgári kor-
szak igen becses vívmányait, hanem ellenkezőleg, magáévá tette és
feldolgozta mindazt, ami az emberi gondolkodás és kultúra több mint
kétezer éves fejlődésében értékes volt.”

Talán nem volt felesleges legalább utalni Lenin marxizmusának erre
a vonatkozására is. Mert két oldalról is megmutatkozik benne Lenin
ellentéte a helytelen áramlatokkal. Az egyik oldalon vannak azok,
akik úgy vélik, hogy az egyetlen történelmi alternatíva a régi és az
új közötti választás: vagy minden stagnál, vagy átmenet nélkül valami
gyökeresen új keletkezik. (Lenin megjegyzései közvetlenül az ilyen
irányzatok, így pl. a „proletkult” ellen szóltak. De meg kell mondani,
hogy a marxizmust Zsdanov elmélete is valami gyökeresen újnak
tekinti; s általános módszertani szempontból ez nem is esik olyan távol
a művészet fejlődésének futurista felfogásától.) A másik oldalon pedig
Sztálin áll, azokkal az elméleti követőivel együtt, akik manapság
gyakran azt képzeik magukról, hogy gyökeresen szakítottak a „sze-
mélyi kultusszal”: ezek a kontinuitásból csinálnak fétist. Azt gondol-
ják (vagy legalábbis azt mondják), hogy a maguk mögött hagyott
időszak kétségtelen eredményei elvileg kizárják, hogy gyökeresen
szakítsunk e korszak módszereivel. Ez az álláspont nem kevésbé tör-
ténelmietlen és antimarxista, mint a másik.

Lenin nem hagyott hátra valamiféle csálhatatlan receptet az átmeneti
korszak kérdéseinek megoldására, mint ahogy ő sem kaphatott ilyent
Marxtól vagy Engelstől. Felesleges azon töprengeni, hogy milyen
konkrét megoldásokat talált volna ő, ha tovább él és tovább tud dol-
gozni. Azt sem tudhatjuk, hogy mennyiben lett volna objektív lehe-
tősége akár Leninnek is arra, hogy példamutató válaszokat adjon az
ország forradalom lényegileg „nem-klasszikus” voltából fakadó kérdé-
sekre. Mégis azt hisszük, nem volt egészen haszontalan, ha megkísé-
reltünk fényt deríteni ekkori gyakorlatának elvi és módszertani
alapjaira. Fel sem merült, hogy megírjuk az egész átmeneti korszak
történetét, bár nagyon kívánatos volna a feladat elvégzése. Csak egyet-
len dologgal foglalkoztunk, de ez ma annál égetőbb. Hozzá akartunk
járulni a felismeréshez: a Lenint követő korszak politikai vezetése
gyökeresen szakított Lenin módszerével, s ez a szakítás szükségképpen
oda vezetett, hogy gyakran szakítania kellett magával a marxizmussal
is, noha a korszak politikai főszereplőinek döntő többsége saját meg-
győződése szerint csak a valódi marxizmust—leninizmust alkalmazta.